

K. J. DOVER

Η ΚΩΜΩΔΙΑ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

θη ἀνατέπωση

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

AΘΗΝΑ 2016

Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμὸν τῶν Ἐκδόσεων τοῦ Μορφωτικοῦ
Ἴδρυματος Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὴν μετάφραση, προτοῦ παραδο-
θεῖ στὸ τυπογραφεῖο, τὴν διάβασε ὁ συνεργάτης μας Καθηγητὴς
κ. N. M. Παναγιωτάκης

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου
The Aristophanic Comedy
University of California Press
Berkeley and Los Angeles 1972

ISBN 978-960-250-204-4

© Copyright γιὰ τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοση:
Μορφωτικὸ "Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1978

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Ο Ι ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστοφάνη μᾶς σώζονται ἔντεκα κωμωδίες.¹ Απὸ αὐτές ἡ παλαιότερη παιχτηκε τὸ 425 καὶ ἡ νεώτερη τὸ 388 π.Χ. Καθὼς δῆμως ὁ ποιητὴς ἔγραψε σαράντα τουλάχιστον κωμωδίες, ἡ κρίση μας περιορίζεται ἀναγκαστικά στὸ ἔνα τέταρτο μόνο τῆς παραγωγῆς του. Ωστόσο οἱ αἰώνες ποὺ πέρασαν ἔδειξαν στὸν Ἀριστοφάνη μεγαλύτερη εὔνοια ἀπὸ ὅ, τι στοὺς ἄλλους "Ἐλληνες ποιητές, σχεδὸν ὅλους. Απὸ τὸ ἔργο πενήντα περίπου Ἀθηναίων κωμωδιογράφων, τῶν δύοιναν ἡ παραγωγὴ συνέπεσε χρονικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, δὲν σώθηκε οὔτε ἔνα ἔργο δόλοκληρο. "Οσο γιὰ τὶς τραγωδίες, ἀπὸ τὶς 500 περίπου ποὺ πρωτοπαρουσιάστηκαν στὴν Ἀθήνα δόσι ζοῦσε ὁ Ἀριστοφάνης, σήμερα διαθέτουμε μόνο τὶς εἰκοσι ἔξι. Δὲν εἶναι ἀσκοπὸ νὰ ἀναλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴ διαδικασία ἐπιβίωσης τῶν κειμένων αὐτῶν, γιὰ νὰ καταλάβουμε πῶς συμβαίνει νὰ μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ποιητικὰ κείμενα, γιατὶ δὲν μᾶς σώζονται περισσότερα, καὶ πῶς μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὰ ποὺ ἔχουμε.

Τὸ 30 π.Χ., μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Αἰγύπτου, ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατεῖχε δόλοκληρη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Στὸ ἀνατολικό της μέρος, ἀπὸ τὴν ἰδεατὴ γραμμὴ Ἀλβανία-Τυνησία καὶ πρὸς τὴν Ἀσία, κυριαρχοῦσαν οἱ ἑλληνόφωνοι· ἡ ἀρχαῖα ἑλληνικὴ λογοτεχνία τῶν ἐπτὰ προηγούμενων αἰώνων ἀποτελοῦσε μέρος τῆς πολιτισμικῆς τους κληρονομιᾶς. Δὲν θὰ ἥταν δύσκολο, δόσι βασίλευε ὁ Νέρωνας ἢ ὁ Ἀδριανὸς π.χ., διπούδήποτε κοντά σὲ μιὰ μεγάλη πόλη τῆς Μεσογείου νὰ ἀποκτήσει κανεὶς ἀντίγραφο μιᾶς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅποιας ἥθελε. Τὰ πράγ-

1. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα, βλ. L. D. Reynolds καὶ N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* [Γραφεῖς καὶ λόγιοι: δόθηκες γιὰ τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας], Οξφόρδη 1968, ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια I καὶ II.

ματα ἄλλαξαν ριζικά μὲ τὶς πολιτισμικές μεταβολές τῆς περιόδου 250-550 μ.Χ., καὶ οἱ πιθανότητες νὰ ἐπιβιώσει ἡ παγανιστικὴ ἑλληνικὴ λογοτεχνία λιγόστεψαν. Μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη διέκοψαν καὶ τελικά κατέστρεψαν στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πολιτισμικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Στὴν Ἀνατολὴν δόσο καὶ στὴ Δύση ἡ ἔξαπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ μετέστρεψε τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν παγανιστικὴ λογοτεχνία στὴ χριστιανικὴ θεολογία, καὶ οὐσιαστικὰ ἔξαφάνισε τὸν νοσταλγικὸ ἔκεινο ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὰ «κλασικά» ἵδεωδη ποὺ χαρακτήριζε τὴν φιλολογία τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μεγάλο μέρος τῆς παγανιστικῆς ἑλληνικῆς ποίησης, ποὺ εἶχε πάψει πιὰ νὰ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἶχε ὑποβιβαστεῖ σὲ προπαιδευτικὴ καὶ περιθωριακὴ θέση, δὲν διαβαζόταν πιὰ καθόλου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μὴν πολλαπλασιάζονται πιὰ τόσο γρήγορα τὰ χειρόγραφα, καὶ νὰ μὴν ἀντικαθίστανται τὰ χαμένα ἢ καταστραμμένα ἀντίγραφα.

Μὲ τὴ διάσπαση τῆς Δυτικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἡ συνέχεια τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ —ὅπου τώρα κυριαρχοῦσε ὁ χριστιανισμός— περιορίστηκε στὸ ἑλληνόφωνο ἀνατολικὸ τμῆμα μὲ πρωτεύουσα τὸ Βυζάντιο (Κωνσταντινούπολη). Ἐκεῖ, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 9ου μ.Χ. αἰώνα, ζύπνησε καὶ πάλι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παγανιστικὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἡ ταν ἥδη πολὺ ἀργά γιὰ νὰ περισωθοῦν καὶ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ ἔκαποντάδες τῶν ἔργων ποὺ σιγά σιγά καὶ ἀθόρυβα εἶχαν ἔξαφανιστεῖ, 600 ὥς 300 χρόνια νωρίτερα. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦσε νὰ γίνει ἦταν νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ νὰ ἀντιγραφοῦν τὰ λίγα χειρόγραφα ποὺ ἀπὸ καλὴ τύχη διασώθηκαν μέσα στὴν ἀπόλυτη ἀδιαφορία ποὺ εἶχαν δεῖξει γι' αὐτὰ οἱ προηγούμενες ἐπτὰ ὀκτά γενεές. Αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ ζωὴ τῆς παγανιστικῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας κρεμόταν ἀπὸ μιὰ κλωστὴ. Οἱ ἔντεκα σωζόμενες κωμῳδίες τοῦ Ἀριστοφάνη ἀποτελοῦν ἔνα σύνολο ὅπου ἡ λεπτὴ κλωστὴ κράτησε· τὴν εὐχαρίστηση ποὺ νιώθουμε σήμερα διαβάζοντάς τες τὴν χρωστοῦμε στὸν ἐνθουσιασμὸ λίγων Βυζαντινῶν λογίων καὶ κληρικῶν ποὺ ἔζησαν στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα.

“Ο, τι πέτυχαν νὰ διασώσουν οἱ Βυζαντινοὶ τὸν 9ο αἰώνα, ἦταν γραφτὸ νὰ διατρέξει ἔναν ἀκόμη κίνδυνο. Γύρω στὰ 1200 μ.Χ. τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λογοτεχνία τοῦ παγανιστικοῦ παρελθόντος ἀπλωνόταν σὲ πλατιὰ στρώματα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, καὶ

ένας κάπως πλούσιος ἀνθρωπος δὲν ήταν δύσκολο νὰ ἀποκτήσει, στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπωδήποτε, ἢ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἔνα ἀντίγραφο τοῦ Ἀριστοφάνη. Στὰ 1204 μ.Χ., ὅμως, οἱ Σταυροφόροι κινέουσαν τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ μέσα στὴν καταστροφὴν αὐτὴ πολλὰ χειρόγραφα κάηκαν. Αὐτὸ ἀποτέλεσε καὶ τὴ χαριστικὴ βολὴ γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὅχι πολὺ γνωστὰ ἔργα, ποὺ ὥστόσ οἶχαν γλιτώσει ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰώνα· ἀλλὰ γιὰ ἔναν συγγραφέα ὅπως ὁ Ἀριστοφάνης, ποὺ τὸν διάβαζεν τόσο πολλοί, οἱ ἀπώλειες δὲν ήταν τόσο σημαντικές. "Οταν τὸ 1261 μ.Χ. "Ἐλληνας αὐτοκράτορας ξαναπῆρε τὴν Πόλην, βρέθηκαν πάλι λόγιοι μὲ ἐνδιαφέροντα, ποὺ ἀρχισαν νὰ ἀναζητοῦν τὰ νήματα καὶ νὰ πολλαπλασιάζουν τὰ ἀντίγραφα τῶν κειμένων ποὺ εἶχαν σωθεῖ. "Οταν, τέλος, οἱ Τοῦρκοι πῆραν τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1453 μ.Χ., οἱ Ἰταλοὶ εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ ἀγοράζουν (ἢ νὰ ἀποκτοῦν μὲ ἄλλον τρόπο) ἐλληνικὰ χειρόγραφα —αὐτὸ διασφάλισε τὴν ἐπιβίωση τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ ἀλλων ποιητῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί θὰ μποροῦσε νὰ συμβεῖ στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ τῶρα ποὺ βρισκόταν σὲ τουρκικὰ χέρια. "Η πρώτη τυπωμένη ἔκδοση ἐννέα κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη ἔγινε στὴ Βενετία τὸ 1498· οἱ ὑπόλοιπες δύο, ἀπὸ τὶς ἔντεκα ποὺ σώθηκαν, πρωτοτυπώθηκαν στὴ Φλωρεντία τὸ 1515.

"Απὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ ὡς τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἐπιβιώσει τὸ κείμενο ηταν νὰ ἀντιγράφεται σὲ χειρόγραφα. "Αν καὶ θεωρητικὸ θὰ ηταν δυνατὸ ἔνας ἀντίγραφέας νὰ ἐκπονήσει μὲ ἀλλεπάλληλους ἐλέγχους ἔνα τέλειο ἀντίγραφο τοῦ προτύπου του, στὴν πρᾶξη εἶναι σπάνιο ἀν ὅχι ἀδύνατο νὰ γίνει τόσο πιστὴ ἀντιγραφή —ὅλοι ζέρουμε ἀλλωστε ὅτι, δοσ προσεκτικὰ καὶ νὰ γίνει ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἡ διόρθωση τῶν δοκιμίων, πάλι δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι ὅτι θὰ ἀποφύγουμε ὅλα τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα. Δὲν ὑπάρχουν οὔτε δύο χειρόγραφα, τοῦ Ἀριστοφάνη ἢ ὅπουδήποτε ἀλλοι ἀρχαίου "Ἐλληνα συγγραφέα, ποὺ νὰ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μεταξὺ τους, ἐνῶ δὲν εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ ἐντοπίσει κανεὶς δύο χειρόγραφα ποὺ νὰ παρουσιάζουν διαφορές μία συλλαβὴ κάθε τρεῖς στίχους κατὰ μέσον ὅρο. Δὲν πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ ἀριστοφανικοῦ κειμένου γινόταν μὲ ἴδιαίτερη ἀκρίβεια καὶ εὐσυνειδησίᾳ ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ ὅτι τὶς σημαντικές φθορὲς τὶς προκάλεσαν ἀπρόσεκτοι καὶ ἀμαθεῖς Βυζαντινοὶ ἀντιγραφεῖς. "Αποσπάσματα παλαιῶν ἀντιγράφων ποὺ ἀνακαλύ-

φθηκαν τὰ τελευταῖα ὄγδοντα χρόνια στὴν Αἴγυπτο (ὅπου οἱ ἀσυνήθιστες καιρικὲς συνθῆκες βοήθησαν νὰ διατηρηθοῦν κάτω ἀπὸ τὸ ἔδαφος κομμάτια πάπυροι καὶ περγαμηνές) φανερώνουν ὅτι καὶ ὁ ἀρχαῖος ἀντιγραφέας μποροῦσε νὰ εἰναι τόσο βιαστικὸς καὶ ἀπρόσεκτος, ὥστε νὰ καταστήσει ἀκατανόητο ἐνα χωρίο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔνας Βυζαντινὸς λόγιος μποροῦσε τὸν 14ο αἰώνα, συγκεντρώνοντας τὴν προσοχὴ του στὸ κείμενο ποὺ ἀντέγραψε καὶ ζυγίαζοντας τὶς ἐναλακτικὲς γραφὲς ποὺ τοῦ πρόσφεραν δύο ἡ περισσότερα ἀντίγραφα, νὰ πετύχει ἐντυπωσιακὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ διαδικασία τῆς φθιρᾶς ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ πρώτο κείμενο ἔφευγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ ποιητῆ· καὶ αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὴ ὑπόθεση τὴν ὅποια ἐπινόησαν οἱ κριτικοὶ τοῦ κειμένου για ὃντας ἔχουν κάτι νὰ ἀσχοληθοῦν, ἀλλὰ πραγματικότητα τὴν ὅποια παραδέχονταν, μὲ μεγάλη βέβαια δυσφορία, καὶ οἱ Ἰδιοὶ οἱ ἀρχαῖοι. Ἀν ἡ χρονικὴ ἀπόσταση εἰναι ἀρκετὰ μεγάλη, καὶ θεωρήσουμε τὸν αἰώνα τὴ μικρότερη στὸ θέμα αὐτὸ χρονικὴ μονάδα, τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, δοσο μεγαλώνει ἡ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἐνὸς ἀντιγράφου ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα, τόσο μειώνονται οἱ πιθανότητες τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ νὰ ἀποδίδει πιστὰ τὸ ἀρχικὸ κείμενο —δὲν θὰ ἔπρεπε δύμας νὰ προχωρήσουμε σὲ πιὸ κατηγορηματικὴ διατύπωση ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα. Τὸ πρωιμότερο μεσαιωνικὸ χειρόγραφο τυχαίνει συχνὰ νὰ δίνει νόημα ἐκεῖ ὅπου δλα τὰ νεώτερα χειρόγραφα δὲν δίνουν, καὶ καμιὰ φορὰ ἔνα ἀρχαῖο παπυρικὸ ἀπόσπασμα δίνει νόημα καλύτερο ἀπὸ δλόκληρη τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση (μπορεῖ μάλιστα νὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ διόρθωση ποὺ ἔγινε τὰ νεώτερα χρόνια). ὑπάρχουν δύμας καὶ παράγοντες ποὺ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ μὴν ἔξαρτοῦμε μηχανικὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὴν ἡλικία τους καὶ μόνο: (α) ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀντιγράφων ποὺ μεσολαβοῦν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ συγγραφέα ὡς τὸ σωζόμενο χειρόγραφο δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ συνολικὴ χρονικὴ ἀπόσταση· (β) δὲν ὑπάρχει συσχετισμὸς ἀνάμεσα στὴν εύσυνειδησία ἐνὸς γραφέα καὶ στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε· καὶ (γ) δρισμένοι γραφεῖς εἶχαν τὴν εὐκαιρία —ἐνῶ ἄλλοι ὅχι— νὰ ἀντιβάλουν περισσότερα ἀπὸ ἔνα χειρόγραφα, καὶ ἔτσι νὰ διορθώσουν τὸ ἔνα μὲ βάση τὰ ἄλλα.

Οἱ ἔντεκα κωμωδίες δὲν ἀντιπροσωπεύονται ἔξισου στὰ χειρόγραφα ποὺ μᾶς σώθηκαν. Τὸ παλαιότερο χειρόγραφο, ὁ κώδικας Ravennas (R —τώρα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Classe, κοντὰ

στή Ραβέννα), γραμμένος πιθανότατα γύρω στά 1000 μ.Χ., περιέχει και τίς έντεκα· μία δύμας, οι Θεσμοφοριάζουσες, δὲν ἀπαντᾶ σὲ κανένα ἄλλο χειρόγραφο παρὰ μόνο σὲ ἔνα ἀντίγραφο τοῦ ἔδιου τοῦ κώδικα R, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 150 αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κώδικα R, τὸ μόνο σωζόμενο χειρόγραφο ποὺ γράφτηκε πρὶν νὰ καταλάβουν τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ Σταυροφόροι εἶναι δὲ κώδικας Venetus (V), γραμμένος τὸν 120 αἰώνα, ποὺ περιέχει ἐπτὰ κωμαδίες. Τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα χρονολογοῦνται τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, ποὺ βασίλευσε στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ 1261 ὅς τὴν ἀλώση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1453. Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ χειρόγραφα, ὅσα περιέχουν περισσότερες ἀπὸ μία κωμαδίας, προηγεῖται ὁ Πλούτος, καὶ τὰ πιὸ πολλὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων περιέχουν μόνο τὴν τριάδα Πλούτος, Νεφέλες, Βάτραχοι. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔνδειξη τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὶς μεσαιωνικὲς καὶ τὶς σύγχρονες αἰσθητικὲς προτιμήσεις ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὃτι ὁ Πλούτος, ποὺ σήμερα πιστεύουμε γενικὰ πώς εἶναι τὸ λιγότερο ἐλκυστικό ἀπὸ τὰ ἔντεκα ἔργα, παραδίδεται σὲ περισσότερα ἀπὸ 150 χειρόγραφα, ἐνῶ ἡ Λυσιστράτη μόνο σὲ ὅκτώ· γιὰ τὶς Θεσμοφοριάζουσες ἡ παράδοση περιορίζεται στὸν κώδικα R καὶ σὲ σπαράγματα μερικῶν στίχων ἀπὸ πάπυρο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα.

Αναφέραμε παραπάνω περιπτώσεις ὅπου ἔνα χειρόγραφο «δίνει νόημα», ἐνῶ ἔνα ἄλλο δὲν δίνει, περιπτώσεις ὅπου ἡ «φθορά» μπορεῖ νὰ ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα ἀντίγραφα ἐνὸς χωρίου, ἢ ὅπου ἐπιχειροῦμε μὲ «διόρθωση» νὰ ἀποκαταστήσουμε αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε πώς εἶχε τὴν πρόθεση νὰ γράψει ὁ ποιητής. Αὔτὸ ἵσως φανεῖ καπώς ἀλαζονικὸ σὲ ὅποιον δὲν ἔχει ἔξοικειωθεῖ μὲ τὸ τί πραγματικὸ σημαίνει κριτικὴ κειμένου καὶ ἔκδοση ἀρχαίων κειμένων. «Ωστόσο δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε κάτι σημαντικό: τὰ ἐλληνικὰ δὲν εἶναι γλώσσα «νεκρή», ὅπως π.χ. τὰ χεττικά ἢ τὰ ἀσσυριακά, ποὺ ἔξαφανίστηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, ἀκόμη καὶ στὴν περιοχὴ ὅπου τὰ μιλοῦσαν — κάθε! τὰ ἐλληνικὰ μποροῦμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε γλώσσα νεκρὴ μόνο ὅπως θὰ χαρακτηρίζαμε νεκρὰ καὶ τὰ ἀγγλικά τοῦ Chaucer:² ἀποτελοῦν τὸ πρώιμο στάδιο μιᾶς γλώσσας ποὺ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ μιλιέται καὶ νὰ γράφεται. «Ἄν δὲν γνωρίζαμε ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κείμενο ἄλλο ἀπὸ τὶς κωμαδίες τοῦ Ἀρι-

2. [Πολὺ σημαντικὸς Ἀγγλος ποιητής τοῦ 14ου αἰώνα.]

στοφάνη, καὶ ἀκόμη τὶς διαιλέκτους ποὺ μιλοῦν οἱ σύγχρονοι νεο-έλληνες χωρικοί, πάλι θὰ τὰ καταφέρναμε, νομίζω, μὲ τὸν καιρό, μὲ ὑπομονὴ καὶ μὲ σωστὴ φιλολογικὴ μέθοδο, νὰ παρουσιάσουμε μιὰ ἔκδοση τοῦ Κωμικοῦ ποὺ νὰ μὴν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, καὶ νὰ καταλάβουμε πάνω κάτω τὸ νόημα τοῦ κειμένου. Εύτυχῶς ὅμως ἡ κατάσταση δὲν εἶναι τόσο ἀπελπιστική: ὁ Ἀριστοφάνης ἔγινε ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης ἐκατὸ μόλις χρόνια καὶ κάτι ἀπὸ τὸ θάνατό του. Οἱ μελετητές του ὅχι μόνο ἦταν καὶ οἱ ἴδιοι ἑλληνόφωνοι, ἀλλὰ εἰχαν στὴ διάθεσή τους καὶ ὅλη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία ποὺ εἶχε γραφτεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ τους. Τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων αὐτῶν σχολιαστῶν, ποὺ ἐρμήνευαν τὶς σπάνιες ἢ τὶς ἀρχαίκες λέξεις καὶ ἔξηγούσαν τοὺς πολιτικοὺς ἢ φιλολογικούς ὑπανιγμούς, ἀκολουθοῦσαν παράδοση παράληλη μὲ τὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ. "Ἐτσι, ἡ σπουδὴ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοφάνη ἀποτελοῦν ἔργο ποὺ συνεχίζεται ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰώνα ὡς τὶς μέρες μας: διακόπηκε φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰώνα, ὅχι ὅμως περισσότερο ἀπὸ ὅ, τι διακόπηκε καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου τῆς σπουδῆς αὐτῆς, δηλαδὴ τοῦ ποιητικοῦ κειμένου.

Οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοφάνη ἔγραψαν ἐρμηνευτικὰ «ὑπομνήματα», ποὺ ὡς βιβλία ἦταν ἔχειαριστὰ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τοῦ κειμένου τῶν κωμωδιῶν. Κατὰ τὰ τέλη ὅμως τῶν ρωμαικῶν χρόνων ἔγινε ὅλο καὶ πιὸ κοινὴ συνήθεια νὰ μεταφέρουν οἱ ἀναγνῶστες ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα καὶ νὰ τὰ γράφουν στὸ περιθώριο τῶν κειμένων τους (τῶν ποιητικῶν ἴδιως), καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ τάση νὰ παράγονται ἀντίγραφα μὲ περιθώρια ἀρκετὰ μεγάλα, ὥστε νὰ διευκολύνουν αὐτὴν τὴ μεταγραφὴ τῶν σχολίων, κέρδιζε ὄλοένα ἔδαφος. Στὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα τὸ περιθώριο ἀποτελεῖ τὴν κανονικὴ θέση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος, καὶ μεγάλο ποσοστὸ τῶν ἀριστοφαινικῶν χειρογράφων ἔχουν τὰ περιθώριά τους γεμάτα σχόλια. Τὰ σχόλια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ τελικὸ προϊόν —πολὺ συντομευμένο καὶ συχνὰ παρανοημένο καὶ διαστρεβλωμένο— ἀρχαίου σχολιασμοῦ ποὺ ἔχει ἡλικία πολλῶν αἰώνων. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις καταγράφουν τὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις διαφόρων προσώπων, τῶν πρωτοπόρων λογίων τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου ἢ τῶν ὑστεριῶν «παρασιτικῶν» σχολιαστῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως π.χ.: «'Ο Καλλίστρατος λέει...· ὁ Σύμμαχος ὅμως λέει...· καὶ ὑπάρχουν μερικοὶ ποὺ...». Σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὸ

σχόλιο προσφέρει έρμηνεία που ἀναφέρεται σὲ κείμενο διαφορετικό ἀπὸ τὸ σωζόμενο κείμενο τῆς κωμωδίας· καὶ τυχαίνει στὶς περιπτώσεις αὐτές νὰ πρέπει νὰ προτιμηθεῖ τὸ κείμενο ποὺ τὸ σχόλιο αὐτὸ προϋποθέτει, καὶ δχι τὸ κείμενο τῶν χειρογράφων. Στὶς *Νεφέλες*, 868 κ.έ., λόγου χάρη, δὲ Στρεψιάδης παρουσιάζει μὲ μεγάλη ἀνυπομονησία στὸν Σωκράτη τὸν νεαρὸ γιό του, τὸν Φειδιππίδη, ὃς ὑποψήφιο μαθητή. 'Ο Σωκράτης λέει περιφρονητικά:

ηηπύτιος γὰρ ἐστ' ἔτι
καὶ τῶν κριτῶν αἱ θρησκείαι τῶν ἐνθάδε
(εἰναι μικρὸς ἀκόμη καὶ δὲν τὰ ζέρει καλὰ τὰ σκουνιὰ ποὺ
ἔχουμε ἐδωπέρα).

Τὸ νόημα εἶναι ίνανοποιητικό, γιατὶ ὅταν δὲ πατέρας τοῦ νεαροῦ πρωτομπῆκε στὸ σχολεῖο, δὲ Σωκράτης ἡταν κρεμασμένος ἀπὸ ἓνα σκοινὶ γιὰ νὰ μελετήσει τὰ ἀστρα ἀπὸ ἓνα σημεῖο ψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους. Σὲ αὐτὴν ὅμως τὴν περίπτωση τὸ κείμενο, ἀν τὸ ἔγραψε ἔτσι δὲ ποιητής, παρουσιάζει μετρικὴ ἀνωμαλία: ἡ θέση τῆς λέξης κρεμασθῶν στὸ στίχο ἀπαίτει νὰ μετρήσουμε — —, ἐνῶ στὰ διαλογικὰ μέρη τῆς κωμωδίας ἡ μεσαία συλλαβὴ τῆς λέξης αὐτῆς ἐπρεπε νὰ εἴναι βραχύχρονη, ὅπως στὸ στίχο 218. Τὸ σχετικὸ σχόλιο στὸν κώδικα V ἔχει ὃς ἔξης:

ἐφ' ὧν κρέμανται οἱ φιλόσοφοι. "Ἄλλως· τῶν δογάνων τῶν
ἀστρονομικῶν καὶ γεωμετρικῶν. Κρέμαται γὰρ ἐν τῷ φρον-
τιστηρίῳ· οὕτω μέν, εἰ κριτῶν αἱ θρησκείαι τῶν γράφεται..."

Αὐτὸ δείχνει δὲ τὸ σχοινιαστής, ποὺ ἀπὸ τὸ ἔργο του ξεκίνησε τελικὰ τὸ σχόλιο, γνώριζε τὴν ἐναλλακτικὴ γραφὴ κρεμαστῶν, ποὺ μετρικὰ εἶναι ἄψογη. 'Η γραφὴ αὐτὴ περιέχει καὶ τὸν ἀπαραίτητο ὑπαινιγμὸ δὲ τὸ Σωκράτης παρουσιάστηκε προηγουμένων στὸ ἔργο κρεμασμένος ἀπόνα σκοινὶ δὲ ὑπαινιγμὸς κερδίζει μάλιστα σὲ χρῶμα καθὼς ἡ φράση δείχνει κάποια ἄγνοια τῆς τεχνικῆς ὄρολογίας (πρβ. τὸ ἀγγλικὸ know the ropes, ἢ τὸ σημερινὸ «ζέρω τὰ κουμπιά»), ἀφοῦ κρεμαστὰ ὡς τεχνικὸς ὄρος σήμαινε τὰ ξάρτια τοῦ καραβιοῦ. Τέτοια παραδείγματα βρίσκουμε στὰ σχόλια τῶν περισσότερων κωμωδιῶν. 'Απὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριὰ ἔχουμε συχνὰ λόγο νὰ πιστεύουμε δὲ τὴν φθορὰ σὲ ὄρισμένα χωρία τοῦ κειμένου εἰχε γενικὰ ἐπικρατήσει προτοῦ οἱ ἀρχαῖοι σχοινιαστὲς ἀρχίσουν νὰ στρέψουν τὴν προσοχή τους στὰ χωρία αὐτά. Στοὺς "Ορνιθεῖς", 1680 κ.έ., δὲ πρωταγωνιστὴς-ἄνθρωπος

διαπραγματεύεται μὲ μιὰ πρεσβεία θεῶν καὶ ζητᾶ τὴ θεὰ Βασίλεια γιὰ γυναικα του. Δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς θεοὺς τῆς πρεσβείας (δ Ποσειδώνας καὶ δ Ἡρακλῆς) εἰναι "Ἐλληνες, ἐνῶ ὁ τρίτος εἶναι ξένος καὶ δὲν μιλᾶ καλὰ τὸ ἑλληνικά. Αὐτὸς δ ξένος θεός, διταν ζητοῦν τὴ γνώμη του, ξεφουρνίζει μερικὰ ἀκαταλαβίστικα, που δ Ἡρακλῆς τὰ ἔρμηνει: λέει νὰ τὴ δώσουμε. 'Ο Ποσειδώνας τοῦ ἀπαντᾷ μὲ ἀγανάκτηση:

μὰ τὸν Δία οὐχ οὗτός γε παραδοῦναι λέγει,
εὶ μὴ βαδίζειν ὥσπερ αἱ χελιδόνες.

Κατὰ λέξη μετάφραση:

"Οχι, μά τὸν Δία, αὐτὸς δὲν λέει νὰ τὴν παραδώσουμε, ἀν δχι νὰ περιπατᾶ σὰν τὰ χελιδόνια.

Τὸ σχόλιο μᾶς δείχνει πῶς ἀντιμετώπισαν οἱ ἀρχαῖοι τὶς δυσκολίες στὸ κείμενο αὐτό:

ΣΥΜΜΑΧΟΣ: οὐκ ἔστιν δ τούτου νοῦς φανερός· οὐδέν τι δύναται ἴδιον τῶν χελιδόνων «βάδισις», αἱ γε μηδὲ πορείᾳ χρῶνται ὡς τὰ ἄλλα τῶν δρυνέων καὶ μάλιστα τὰ μὴ πτητικά, ὁ δὲ Δίδυμος οὕτω: καταλήλως εἰχειν εἰ ἔλεγεν «ἄς τὰς χελιδόνας», θέλει δὲ λέγειν «εἰ μὴ βαδίζει πρὸς τὰς χελιδόνας». διὸ καὶ ἐποίει «οὐκοῦν παραδοῦναι ταῖς χελιδόσιν λέγει», ἐπεὶ καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτὰς βαδίζει εἰς Νεφελοκοκκυγίαν.

'Ο Richard Bentley, στὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰώνα, παρατήρησε ὅτι τὸ νόημα θὰ ἦταν θαυμάσιο, ἂν ἀντὶ γιὰ τὸ βαδίζειν δ 'Αριστοφάνης εἴχε πραγματικὰ γράψει βαβάζει γ' = βαβάζει (βγάζει ἀναρθρες φωνές): (α) 'Η ἔκφραση, ὅπως εἰναι κατὰ λέξη, «ἀδὲν λέει... ἀν δχι, ὀπωσδήποτε βαβάζει...», σημαίνει «ἀδὲν λέει... ἀντίθετα, βαβάζει...» (πρβ. Ἰππεῖς, 185 κ.ε.), καὶ (β) οἱ ἀρχαῖοι "Ἐλληνες συχνὰ παρομοίαζαν τὸν ἥχο τῶν ξένων γλωσσῶν μὲ τὸ τιτίβισμα τῶν χελιδονιῶν. 'Η σωστὴ λοιπὸν ἔρμηνεία εἰναι:

"Οχι! αὐτὸς δὲν λέει «νὰ τὴ δώσουμε». μόνο ποὺ βαβάζει σὰν τὰ χελιδόνια.

Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΩΝ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

"Οταν κοιτάξει κανεὶς τὸ κείμενο μιᾶς ἀριστοφανικῆς κωμωδίας, ὅπως πραγματικὰ παραδίδεται στὸν κώδικα τῆς Ραβέννας, θὰ